mon argumentation n'a jamais été infirmée. Je suis donc surpris de constater que l'on explique par une alternance vocalique la différence entre *balbutio* et *balbuttio* (p. 19, n. 2).

Je suis entièrement d'accord avec ce qui est dit (p. 213) sur les verbes soi-disant inchoatifs (voir du reste, V. Nicolaie, StCl, VII, 1965, p. 139—140).

Pour les verbes en *-ficăre*, on peut maintenant se reporter aussi à mon article publié dans les StCl, XI, 1969, p. 27—30.

Je pense qu'une bonne partie des dénominatifs qui prennent peu à peu la place des verbes primaires doivent leur existence à la tendance vers une conjugaison régulière. Cette tendance explique le remplacement des verbes de IIe et de IIIe conjugaisons par des dénominatifs formés sur le supin, sur des dérivés en *-ūra*, etc., comme j'ai essayé de le montrer dans un article consacré à l'évolution de la conjugaison en roumain (*Revue de linguistique*, VII, 1962, p. 215—222), où je parlais de la « subordination du verbe au substantif ». J'ai expliqué de la même manière les nouveaux participes en *-ātus* et *-ītus* du latin, figurant à côte d'adjectifs qui représentent les anciens participes de formation irrégulière (StCl, IX, 1967, p. 19—25).

C'est aussi, selon moi, la raison pour laquelle les verbes en *-ī-* remplacent les anciens verbes en *-i*. Mignot repousse l'idée, formulée par moi, que la IVe conjugaison a été créée en latin, aucun verbe latin en *-i-* n'étant à coup sûr d'origine indo-européenne. Il réplique à cela qu' : « une catégorie peut être conforme au type indo-européen sans que ses éléments vivants soient évidemment anciens ». Je veux bien, et rien ne s'oppose en principe à ce que les exemples hérités de l'indo-européen aient disparu après avoir servi de modèle à d'autres, plus durables. Mais encore faudrait-il avoir la preuve de l'existence d'un tel modéle en indo-européen. Or, cette preuve n'existe pas à ma connaissance. Mignot est d'accord avec moi sur le fait que le type en *-ī-* se développe sous nos yeux ; l'analogie avec la formation de la Ire conjugaison est frappante, celle-ci est solidement installée dès les premiers textes : quoi de plus normal que de voir dans la IVe une réplique de la Ire ? Mignot préfère dire que c'est le type en *-āre* qui réduit le type en *-īre* à l'état de survivance. Il reconnaît pourtant lui-même que *-īre* est prospère à l'époque historique.

Me laissant guider par la situation du roumain, j'avais affirmé qu'en roman la IVe conjugaison est allée toujours en se consolidant. La vérité a été rétablie par Maria Iliescu (*Recueil d'études romanes* publié à l'occasion du IXe Congrès international de linguistique romane à Lisbonne, volume paru à Bucarest en 1959, p. 87—102) : le roman occidental a fait un emploi modéré des verbes en *-īre*, ce qui veut dire que la tendance qui s'est développée en latin a été freinée.

Dans l'ensemble, le livre de Mignot est un modèle du genre.

A. Graur

V. VÄÄNÄNEN, *Introduction au latin vulgaire.* Nouvelle édition revue et complétée d'une anthologie avec commentaires. Paris, Klincksieck, 1967, 274 p., 8°.

Simplul fapt că după numai patru ani de la prima ediţie a acestei cărţi[1] s-a impus publicarea celei de a doua dovedeşte îndeajuns că lucrarea distinsului romanist finlandez a răspuns unei stringente necesităţi şi că i-a răspuns în mod magistral.

[1] Paris, Klincksieck, 1963. Deoarece în paginile revistei noastre prima ediţie nu a fost recenzată, vom prezenta aici cartea în ansamblu.

www.cimec.ro

De la apariţia lucrării cu titlu analog a lui C. H. Grandgent (1905, sau, dacă luăm în consideraţie versiunea „standard", cea spaniolă a lui Fr. de B. Moll, 1928) s-au aglomerat studiile de detaliu privind cele două domenii lingvistice susceptibile de a defini latina „vulgară": textele latine tîrzii şi comparaţia limbilor romanice. *Introducerii* lui V. Väänänen i-a fost impus astfel de la început rolul unei sinteze, al unei „sume" a cunoştinţelor dobîndite în ultima jumătate de secol [2]. A reduce la unitate cele două aspecte menţionate mai sus, a căuta punerea de acord, în toate detaliile, a datelor oferite de textele tîrzii cu cele provenite din comparaţia limbilor romanice ar fi fost o întreprindere prea hazardată, cu foarte puţine şanse de a da rezultate în afara discuţiei. De aceea autorul s-a limitat în mod deliberat la mărturia textelor latine, atrăgînd în discuţie faptele romanice numai pentru a ilustra supravieţuirea unei forme sau a unei construcţii întîlnite în texte (cf. şi p. IX).

Prima parte a volumului e consacrată definirii obiectului şi expune poziţia autorului faţă de atît de discutata noţiune de „latină vulgară"; de la început (p. IX şi 5) sîntem avertizaţi că termenul, tradiţional şi, de aceea, comod, nu va fi folosit în cursul expunerii, fiind înlocuit cu alţii „mai precişi" şi „corespunzînd exact fiecărui fenomen studiat". Neexistînd o opoziţie netă între „latina clasică" şi „latina vulgară", ci numai între norma impusă de literatură sau de gramatici şi tendinţele inovatoare, de origine populară, obiectul studiului va fi constituit de înregistrarea „tuturor particularităţilor şi tendinţelor mai mult sau mai puţin vii, proprii limbii populare şi familiare, şi care se sustrag normei clasice şi, în general, celei literare" (p. 6). Nu este vorba, aşadar, de a reconstitui o limbă „romanică comună", care ar impune excluderea fenomenelor neconservate de limbile romanice, ci numai de a încerca, „în măsura posibilului" să se descrie „limba vie şi reală" (ibid.).

O scurtă istorie a limbii latine (p. 6—13) face tranziţia către capitolul consacrat surselor latinei vulgare (p. 13—20); după trecerea în revistă a acestor documente (gramatici, inscripţii, texte literare şi tehnice, literatura istorică tîrzie, legi şi acte, autori creştini), unde filologul clasic are satisfacţia de a găsi mici portrete literare, trasate cu eleganţă şi cu o ironie fină [3] este abordată problema reconstituirii latinei vulgare prin comparaţia limbilor romanice: acestea dau indicaţii asupra transformărilor intervenite în latina vorbită, dar sînt insuficiente pentru reconstruirea ei completă; comparaţia poate preciza cunoştinţele obţinute cu ajutorul textelor, fără a le putea însă înlocui. Capitolul următor discută de asemenea o problemă esenţială, aceea, a unităţii limbii latine, cu alte cuvinte a originii diversificărilor dialectale care au dus la constituirea limbilor romanice (p. 20—26) [4].

---

[2] Dintre încercările de sinteză apărute în ultima vreme, nici una nu are calităţile necesare pentru a deveni un „manual" clasic: C. Battisti, *Avviamento allo studio del latino volgare* (1949) este fără îndoială cea mai preţioasă dintre precursoarele *Introducerii* lui V. Väänänen, suferă însă din cauza distribuirii inegale a atenţiei acordate de autor diverselor capitole; lucrarea postumă a lui K. Vossler, publicată de H. Schmeck, *Einführung ins Vulgärlatein* (1954), reprezintă în realitate simple note de curs, în care sînt expuse vederile personale, nu totdeauna acceptabile fără rezervă, ale ilustrului romanist; *Gramática do latim vulgar* a lui Th. H. Maurer (1959) şi *Historische latein-altromanische Grammatik* a lui G. Reichenkron (1965, deci după prima ediţie a cărţii pe care o discutăm, şi rămasă incompletă) sînt de asemenea prea personale; *Précis de latin vulgaire* a lui R. A. Haadsma şi J. Nuchelmans este un manual didactic, valoros ca instrument de iniţiere, dar avînd, din această cauză, un caracter prea elementar.

[3] Vezi, de exemplu, fraza consacrată *Satiriconului*: „Avec un art fin et un sens aigu du réel, Pétrone raconte des péripéties d'une bande de filous et d'écumeurs de marmites avec, comme scène principale, la fameuse ripaille d'affranchis nouveaux riches qui ont la langue bien pendue et qui présentent toute une hiérarchie de parlers vulgaires", sau caracterizarea lui Gregorius din Tours: „homme plus pieux que lettré".

[4] Cf. V. Väänänen, *Autour du problème de la division du latin*, „Travaux de linguistique et de littérature", VI, 1968, 1, p. 142—146.

www.cimec.ro

Unitatea limbii latine este incontestabil dovedită de ansamblul textelor scrise şi, în mare măsură, de mărturia limbilor romanice. Imposibilitatea conceperii unei unităţi absolute pe un teritoriu atît de vast este de asemenea în afara discuţiei. Această contradicţie, cel puţin aparentă, se rezolvă ţinînd seama de cantitatea, calitatea şi cronologia diferenţierilor dialectale. V. Väänänen, după ce analizează diversele ipoteze emise pentru explicarea apariţiei dialectelor (din care provin limbile romanice), ajunge la concluzia că latina, atît cea vorbită, cît şi cea scrisă, era o κοινή a întregului imperiu; elementele de diferenţiere, probabil puţin importante la început, n-au pătruns în textele scrise şi nu afectau în mod esenţial aspectul vorbit al latinei regionale.

A doua parte a volumului (p. 27—74) este consacrată foneticii. Sînt expuse, rînd pe rînd, problemele vocalismului (trecerea de la opoziţia cantitativă la cea calitativă, accentul, transformările de timbru, evoluţia diftongilor, hiatul etc.) şi ale consonantismului (transformările suferite de *y* şi *w*, influenţa lui *y*, soarta labiovelarelor, aspiraţia şi aspiratele de origine greacă, oclusivele, geminatele, grupurile de consoane, transformările fonetice condiţionate, consoanele finale).

A treia parte (p. 75—103), intitulată „Cuvintele", tratează despre transformările suferite de vocabular: alegeri între sinonime, pierderi de cuvinte şi apariţia de cuvinte noi (explicate prin factori politici, sociali şi etnici); cîteva pagini dense sînt consacrate derivării şi compunerii. Secţiunea se încheie cu probleme de semantică.

Partea a patra (p. 105—155), „Formele şi funcţia lor", se ocupă de problemele de morfologie şi de sintaxă a părţilor de vorbire; semnalăm, dintre chestiunile tratate, „declinul şi supravieţuirea neutrului", temele (treceri de la o declinare la alta), declinarea şi simplificarea ei („ruine de la déclinaison"), cu un capitol special închinat extinderii acuzativului în dauna nominativului şi creării cazului oblic sincretic, gradele de comparaţie, pronumele şi apariţia articolului („amorces d'articles"); capitolul închinat verbului debutează cu problema diatezelor şi a tranzitivităţii; sînt discutate apoi transformările suferite de flexiunea verbală, de folosirea modurilor etc.

Partea a cincea (p. 157—181) are ca obiect sintaxa propoziţiei şi a frazei; nu putea fi vorba, evident, de o tratare exhaustivă a problemelor de sintaxă; autorul s-a oprit numai asupra unor domenii în care erau de înregistrat transformări semnificative: acordul, interogaţia, negaţia, ordinea cuvintelor, numele predicativ, apoziţia, coordonarea, propoziţia relativă, completivele şi interogativa indirectă, circumstanţialele, condiţionala, construcţiile absolute (ablativ, acuzativ, nominativ).

Un index de cuvinte (incluzînd şi sufixele) şi de autori (p. 183—226) încheie reeditarea fotografică (dar cu destul de numeroase modificări) a primei ediţii.

Urmează (p. 227—272) o „Anthologie de textes latins teintés de vulgarismes", care nu figura în ediţia anterioară. Antologia cuprinde două părţi: textele propriu-zise, precedate de notiţe istorice, bibliografice şi filologice (p. 229—259), şi un succint comentariu (p. 260—272). După un număr atît de mare de antologii cu obiect similar, a oferi o culegere care să prezinte texte semnificative şi care, totuşi, să nu repete pe cele alese de predecesori părea o întreprindere imposibil de realizat. Şi totuşi, V. Väänänen a reuşit acest tur de forţă, introducînd, mai ales în primele două capitole (inscripţii şi papirusuri), documente de o circulaţie mai restrînsă, provenite adesea din descoperiri sau editări recente (două inscripţii creştine din colecţiile Vaticanului sînt extrase din recenta ediţie îngrijită de Institutul finlandez din Roma, condus de autor). Sînt reproduse apoi texte din *Cena Trimalchionis*, *Vetus Latina* (*Itala*) şi *Vulgata* (acelaşi pasaj, *Ioh.* 2, 13—25, în trei versiuni: textul stabilit de Jülicher pentru *Itala*, cel al manuscrisului Palatinus pentru aşa-numita *uersio Afra* şi cel al *Vulgatei*), *Mulomedicina Chironis* (avînd alături textul literarizat al lui Vegetius), *Itinerarium Egeriae* (*Peregrinatio Aetheriae*), Gregorius din Tours (*Hist. Franc.*, VIII, 31, cu variantele manuscrisului Bruxellensis

www.cimec.ro

9403), *Lex Salica* (de asemenea cu indicarea unor variante semnificative), *Appendix Probi* (text integral) și *Glosele* din San Millán. Comentariul lingvistic, bazat pe o bibliografie considerabilă, nu se mărginește însă la reproducerea sau discutarea opiniilor emise anterior: pentru numeroase pasaje, autorul aduce interpretări personale; un singur exemplu: *App. Probi* 18, *caninus* (corectat de editor din *canianus* al manuscrisului) este interpretat ca un nou exemplu de diminutiv popular în *-inus*.

La capătul acestei prezentări a sumarului, care a putut, sperăm, scoate în evidență bogăția materialului oferit de autor și ordonarea logică a ansamblului, recenzentul se află în fața dificultății, desigur agreabile, de a nu avea decît de adus elogii cărții recenzate; dar ca aceste elogii să aibă darul de a convinge, e necesar ca ele să fie sprijinite de argumente; or, dacă susținerea unei anumite idei poate fi supusă unei discuții și elogiată de recenzent pe baza unei argumentări paralele cu cea a autorului recenzat, în cazul de față, al unei sinteze, ar trebui refăcut întregul drum al autorului, reluată întreaga imensitate a materialului și puse în discuție criteriile selecției și principiile ordonării la care s-a oprit autorul. Cum o asemenea operație nu este posibilă, sîntem nevoiți să ne limităm la cîteva considerații cu caracter poate prea general. În primul rînd, din punctul de vedere al cititorului care urmărește să obțină o privire de ansamblu și de detaliu asupra fenomenelor latinei vulgare, calitățile esențiale ale cărții sînt caracterul ei sistematic și limpiditatea cristalină a expunerii, argumentarea totdeauna convingătoare, fără nici un punct lăsat într-o obscuritate generatoare de îndoieli (acolo unde materialul și interpretarea nu permit dobîndirea de certitudini, cititorul este de îndată avertizat); nu există fraze care să nu aducă o idee sau un fapt nou sau care să nu facă să avanseze argumentarea; și, cu toată această densitate extremă, expunerea rămîne aerată, suita ideilor ușor de urmărit; referirile la implicațiile mai largi ale fenomenelor studiate (la p. 52, de exemplu, raportul dintre un fenomen fonetic și un fapt de morfologie) contribuie de asemenea la impresia de soliditate și de plenitudine pe care o lasă lectura volumului.

Dar poate că adevărata dimensiune a valorii *Introducerii* lui V. Väänänen i se dezvăluie celui care folosește cartea ca instrument de lucru și, prin aceasta, este pus în situația de a recurge, măcar parțial, și la alte surse, la lucrări de analiză și de detaliu. Devine atunci clar că, dacă autorul a consacrat zece rînduri unei probleme despre care s-au scris zeci de articole, nu se poate spune nimic esențial și nimic cert în plus față de cele zece rînduri; din masa de exemple invocate de cei care încearcă să demonstreze o teză, V. Väänänen reține numai pe cele concludente și e aproape imposibil să se adauge vreunul sau să se găsească unul mai clar și mai convingător. Iar din nu mai puțin numeroasele interpretări date fenomenelor, V. Väänänen se oprește, cu un simț critic fără greș și cu o dominare suverană a întregului material, numai la cele cu gradul cel mai ridicat de certitudine (în măsura în care poate exista certitudine în problemele latinei vorbite).

Calitățile *Introducerii* lui V. Väänänen îi asigură acesteia o îndelungată și strălucită carieră. Cu această convingere, ne permitem să semnalăm autorului, în cele de mai jos, cîteva detalii în jurul cărora mai pot subsista dubii, pentru a le lua în considerare, dacă va socoti potrivit, la o viitoare ediție, care nu va întîrzia să devie necesară.

P. 9: numele *România* e format în românește în secolul al XIX-lea; poate că ar trebui adăugat aici numele popular al grecilor actuali (Ῥωμαῖοι; cf. acum J. Rosenblum, *Bull. Budé*, 1969, 3, p. 299 — 313).

P. 11: despre valoarea probantă pentru l a t i n ă a fibulei prenestine, vezi acum W. P. Schmid, IF, LXX, 1965, p. 200—208.

P. 12: *Origines* a lui Cato nu tratează numai despre originile și istoria Romei, ci și despre întemeierea altor cetăți din Italia.

www.cimec.ro

P. 34 : nu credem că deplasarea accentului în tipul *filiólus* duce la o lungire a vocalei, chiar dacă acest lucru pare confirmat de versificația lui Commodianus (nu Commodius) și Dracontius ; în secolul al V-lea nu pare să mai poată fi vorba de o corelație de cantitate (cf. și *Istoria limbii române*, II, București, 1969, p. 25—27, și nota 1 de la p. 27).

P. 38 : în legătură cu indicațiile din *Appendix Probi* și cu interpretarea lor, ne întrebăm dacă nu cumva gramaticul are în vedere și ortografia, nu numai pronunțarea. În acest caz, recomandarea *uir non uyr*, de exemplu, n-ar constitui o mărturie pentru o pronunțare, fie și prețioasă [*wür*], ci numai o indicație ortografică.

P. 49 : rom. *școală* nu e moștenit din lat. *schola*, ci împrumutat dintr-o limbă slavă.

P. 66 și 85 : *sambatum* e atestat, la plural, într-un papirus din secolul al II-lea (Cavenaile, p. 256 ; cf. H. Mihăescu, *Omagiu Rosetti*, p. 570).

P. 92 : cronologia valorilor sufixului *-bilis* este expusă în mod diferit de E. Benveniste, *Origines*, p. 204—206.

P. 95 : lat. *carricare* este păstrat în românește (cf. Candrea-Densusianu, 256).

P. 113 : la urmele romanice ale declinării a IV-a ar trebui adăugate și formele românești *noru-mea*, pl. *mîn*, *mînule* (I. Coteanu, *Actele celui de al XII-lea Congres internațional de lingvistică și filologie romanică*, II, p. 1425 — 1428).

P. 147 : cronologia permite considerarea formelor tardive de conjunctiv *siam*, *sias* ca sprijinite de vechiul *siem*, *sies* (ieșit din uzul limbii vorbite) ?

Indispensabilă deopotrivă pentru latinist, care va găsi în ea călăuza sigură printre nenumăratele fenomene întîlnite în textele tîrzii, și pentru romanist, care va avea la dispoziție o bază solidă pentru înțelegerea faptelor romanice, *Introducerea* lui V. Väänänen este una din cărțile cele mai importante apărute în disciplina noastră în ultima vreme și care aduce cea mai mare cinste studiilor latine și, în primul rînd, autorului ei [5].

I. Fischer

INSCRIPTIONES GRAECAE CONSILIO ET AVCTORITATE ACADEMIAE SCIENTIARVM GERMANICAE EDITAE. Voluminis IX partis I editio altera. Fasciculus III : *Inscriptiones Locridis Occidentalis* edidit Guentherus Klaffenbach. Berolini apud Gualterium De Gruyter et socios, MCMLXVIII. XX—149 p. in folio.

Cu aproape trei sferturi de veac în urmă (în 1897 exact), Wilhelm Dittenberger făcea să apară, ca primă parte a volumului III din *Corpus inscriptionum Graecarum Graeciae Septentrionalis* (acum *Inscriptiones Graecae* IX), o fasciculă închinată documentelor epigrafice din Focida, Locrida, Etolia, Acarnania și insulele Mării Ioniene. Trei decenii mai tîrziu, progresul cunoștințelor și acumularea textelor impuneau reeditarea importantei culegeri, încredințată

[5] Prezentarea grafică este excelentă. Semnalăm totuși unele mărunte greșeli de tipar p. 38, r. 9 de sus : de citit *amiddula* în loc de *amiddala* (vezi și indicele) ; p. 56, r. 13 de jos : *suscepta solo*, în loc de *suscepta, solo* ; p. 59, r. 5 de jos : *ver* trebuie deplasat spre dreapta, în tabel ; p. 83, r. 13 de sus : *cățel* în loc de *cațel* (și în indice) ; p. 91, r. 13 de sus : schimbarea unor exemple din ediția I a dus la unele repetări și perturbări grafice ; p. 92, notă : *-ulentus* în loc de *-ōlentus* ; p. 142, r. 17 de jos : *oppetisses* în loc de *appetisses* ; p. 160, r. 5 de sus : *Q* în loc de *O* ; în indicele românesc de la p. 220—222 s-au strecurat cîteva greșeli : trebuie citit *nici un* în loc de *nicium*, *putință* în loc de *pitință*, *răspunde* în loc de *raspunde*, *rîde* în loc de *ride* (de altfel, scrierea cuvintelor românești se resimte de numeroasele noastre reforme ortografice ; apar astfel, p. 44, *ochiu*, *unghiu*, p. 55, *maiu*, p. 64, *samtu* pentru *simtu*) ; p. 264, r. 13, *loquis* în loc de *loques* ; p. 270, r. 10, τελώνιον în loc de τελώνιυν.

www.cimec.ro